

Ideológiai öngazolás vagy szellemi szabadság

MÉG EGYSZER AZ ISZONYRÓL ÉS VISZONYAINK ALAKULÁSÁRÓL

Vekerdi László azzal tisztelt meg, hogy elolvasta a Tiszatáj júliusi számában közzölt Iszony-értelmezésemet, és a decemberi számban Németh László leveleiről szóló tanulmánya függelékeként három lapon írt róla. Miután saját kifejtésében ismerteti az értelmezés alapjául választott kultúrtörténeti koncepciómat, és megismétli annak alap-tételét, miszerint polgárszerep és értelmiségi sorsvállalás feloldhatatlan konfliktusa az Iszonyban mint a magyar kultúra kiemelkedő alkotásában megrendítő tragikus erővel mutatkozik meg, a koncepció igazát kétségesnek, érvényét eldönthetetlennek véli. Amikor azt mondja: „Így van-e vagy se, nem tudható” – nyilvánvalóan az eseménytörténet és a művelődéstörténet pozitív tényeire koncentrálnak a kutató szól belőle, és adott vonatkozásban okkal érzi magát tanácsstalannak: az általam felvetett kérdésekre ezek a tények valóban nem válaszolnak.

Az én bizonyosságom nem is belőlük, hanem a műből mint részeire vissza nem vezethető és belőlük össze nem rakható – transzcendens – egészből származik. Eljárásomnak csupán két előföltevése van: először az, hogy Németh László regénye jelentős alkotás, a szó itt kifejtett értelmében mű (amit Vekerdi László minden bizonnyal nem vitat); másodsor pedig az, hogy az immanens, a művet elemeiből összerakni igyekvő értelmezések az Iszonnal szemmel láthatóan nem boldogulnak (aminek vizsgálatát, a cikkemet indító dilemma intellektuális feloldhatatlanságának belátását Vekerdi László elmulasztja).

A következő, nagyon egyszerű és kézenfekvő igazsága miatt igen nehezen félretolható dilemmáról van szó: „Hogyan értelmezendő az a tény, hogy a Kárász Nelli történetében megnyilvánuló fátumnak nincs értelmes, világosan átlátható föloldása? Vajon nem teljesen magától értetődő-e az a megállapítás, hogy ha az élet perifériájára kerülésétől, társadalmi helyzetének elvesztésétől tartó lány elfogadja az érte rajongó fiatalember hódolatát, házassági ajánlatát, akkor neki ezt a rajta segítő és magát az ő gondjaira bízó embert meg kell kedvelnie, nem lehet, nem normális nem szeretnie kétségtelen gyengével, fogyatékoságaival egyetemben, és saját személyisége integritásának, a másiktól kifinomultabb, értékesebb érzés- és gondolatvilágának védelmét mindenképp előtt nem a tőle való tartózkodás, idegenkedés által, hanem a személyes meggyőzés, a szeretetteljes befolyásolás, vagyis a szellemi, érzelmi közösségvállalás útján kell biztosítani, a saját személyes értékeihez való hűségét – a másik lényének, adottságainak elismerése közben is – megtapasztalnia, kinyilvánítania? És nem teljesen magától értetődő-e az is, hogy ha valaki nem érez magában elég erőt, kedvet és szeretetet a másik ember elfogadására, ha úgy találja, hogy ez a másik ember visszataszító önteltséggel és gonosz elszántsággal az ő szellemi-lelki szabadságának megtörésével kísérletezik, s ha ezért a tőle való idegenkedés, az általa keltett undor és megvetés őt magát érzelmileg és szellemileg megbénítja, egész lényét megmérgezi, akkor vállalnia kell a magányt, az élet

mozgalmas, szórakoztató közegéből való kiszorulást, és éppen ez a világosan motivált vállalás, a problémák értelmes áttekintése adhat neki erőt helyzetének elviselésére, sőt esetleg éppen tartalmassá tételére? Ezen alternatíva egyértelműsége, világossága, illetve ezen egyértelmű és világos alternatíva regénybeli kifejtésének elmaradása, az a körülmény, hogy sem a hősnő nem hártja el segítségével az őt sújtó fátumot, sem az elbeszélés nem ítéli meg az elvárható világossággal és egyértelműséggel annak elmulasztása miatt a hősnőt: mindez minket arra a belátásra juttat, hogy Kárász Nelli története túlmutat önmagán..."

Vitapartnerem ezt, a koncepciómat megalapozó kérdésföltevést figyelmen kívül hagyja, nem vitatkozik velem, és még kevésbé ismeri el a dilemma félretolhatatlanságát. Nem veszi észre azt sem, hogy a regény elemzése szimptomatikusan kitérnek a drámai szituációban egyébként világosan körvonalazott ellentmondás intellektuális kielézésére elől, amit, ha nem találunk rá kielégítő magyarázatot, bizony a mű hibájának kellene tekintenünk. Ehelyett egyszerűen közli, hogy a regényről más a véleménye, benne „az alkalmazkodás, a tudomásulvétel, a megküzdött és megszenvedett megnyugvás, a sztoikus rezignációból fakadó derű, s mindennekfelett a helytállás és a kötelességtudás paraboláját látja”.

Vekerdi László, a művelődéstörténész félreérti az én kultúrtörténeti transzcendenciával dolgozó koncepciómat, mivel azt a saját fogalmaival nem tudja megragadni. A művelő magával mint a kultúrtörténeti transzcendencia megnyilvánulásával nem törődik, és helyébe különösebb mérlegelés nélkül a számára spontán módon adódó interpretációt teszi. Az ő nézőpontjáról ítélve kultúrtörténeti transzcendencia, transzcendens értelmiségi szerep és e szerepben érvényesülő szellemi szabadság nincs, vagy legalábbis nincs értelme beszélni róla, mint ahogy az ő szemléletében de facto nincsenek a művek mint művek, és ahogy elmulasztja műként, transzcendens egészként beszélni Németh László regényéről. Logikus tehát, hogy az én koncepciómat sem mint valamely szellemileg szabad álláspontot veszi szemügyre (ahogy azt elvárnám, s ahogyan természetes módon álláspontom direkt cáfolatára igényt tartanék), hanem eleve a „fonákjáról” kísérel megközelíteni, föltételezett ideologikus elfogultságaim megnyilvánulását keresve benne.

Azzal az állítással, hogy „a polgári és értelmiségi szerep – különben történetileg tán tényleges – konfliktusában az utóbbi transzcendálása tán épp a mai (nemzeti és liberális, kormányzó és ellenzéki) politikai elitnek az életérzését szentesítheti és misztifikálja” – megvallom, nem tudok mit kezdeni. Nem tudom, és mint az Iszony értelmezője nem tudhatom, milyen a mai politikai elit. Ha és amennyiben vállal transzcendens értelmiségi szerepet, akkor és annyiban ez az értelmezés az elitet igazolja, törekvéseit erősíti. Ha és amennyiben nem, kemény ítéletet mond felette. Azt a vélekedést azonban, hogy szellemi szabadság nincs, hogy a szellemi szabadságban a maga tulajdonképeni mivoltát kinyilvánítani kívánó, szerepe transzcendálhatóságában bízó értelmiségi csupán hatalomra törne, nyers ideologikus érdekek hordozója volna – legalábbis a kérdéssel kapcsolatos ellentétek kifejtéséig – elutasítom. Amikor Vekerdi László azt veti a szerepet vállaló értelmiségi szemére, hogy föltétlenül hibát követ el, amennyiben a tömegektől őt elválasztó szakadék láttán nem saját gondolkodásán, hanem a tömegeknek kíván változtatni; vagy hogy olyan helyzetet teremt, amelyben „magyarnak magyar a gyarmatosítója”, vitapartnerem nem tud, nem hajlandó különbséget tenni ideologikus átnevelés meg szellemi megemelés között, és valami okból nem hiszi el, hogy értelmiségi szerepvállaláson én csak az utóbbit értem. Ha viszont álláspontom

ideologikus kisajátíthatóságától tart, szabad megkérdezni, vajon melyik szellemi pozíciót nem lehet ideologikusan elferdíteni, és vajon szabad-e, hogy minket ez a veszély visszatartson szellemi teljesítmények vállalásától? A szellemi szabadsághoz föltétlenül hozzátartozik az efféle kockázatok elfogadása, és a tőlük való megriadás – mint az antik sorstragédiákban történni szokott – éppen hogy reménytelenül kiszolgáltat a végzetnek. Vagy vajon nem végzetszerű-e, ha az értelmiségi szerep transzcendálásának ideologikus kisiklásától tartva, a „nép” (vagy a polgár) immanens kultúrateremtő, kultúrafenntartó szerepében kritikátlanul hiszünk, ha egy másféle ideologikus eltévelyedést megkockáztatva, a nép vagy a polgár szerepét abszolutizáljuk?

Gondolatmenete végén Vekerdi László visszakanyarodik a regény anyagához, és álláspontja igazolásául az öreg sebész főorvost idézi, aki a nála segédkező Nellit így dicséri: „Maga tisztafejű, s ami még fontosabb, tisztakezű asszony. Magával élvezet volna együtt dolgozni.” Majd a hősnőben „az ideológiába nem bonyolódó értelmiségi” példaképét látva, vitapartnerem most már a maga nevében így általánosít: „A kötelességteljesítés, a munka, a mindennapi helytállás, a józanság primátusa... csakis a tiszta fej és a tiszta kéz óvhatja meg a beinduló circulus vitiosustól az országot.”

Ami a regénybeli főorvost illeti, ő nem tud, nem tudhat Kárász Nelli sorsáról. Mi, a regény olvasói azonban alakját értelmezve, rá ideologikus konstrukciókat építve, nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a „tisztafejű” és „tisztakezű” asszony az örülethez közelálló fölindultságában saját kezével fojtja meg a betegségtől elgyengült, és a párna alatt fuldokló férjét. Távol álljon tőlünk, hogy a magában értékes szellemi késztetéseket hordozó, értelmiségi szerepre hivatott, de azt az életben belül, a szokásos immanens alapozással kibontakoztatni önhibáján kívül nem tudó asszony tragikus alakján gúnyolódjunk. Ahhoz azonban ragaszkodunk, hogy ha tragikus színpad híján, azaz a jelenben adódó regénykonceptióban a hős nem is „vakíthatja”, büntetheti meg Oidipusz király módjára magát, akkor legalább a több ezer éves keresztény-zsidó kultúrhagyomány szellemében mindannyiunk és az ő érdekében, a mű értelmi egészének föllelése céljából a hőst büntösnek tartjuk.

Számomra nem világos, hogy az értelmező miképp ismerheti föl Kárász Nelli szomorú sorsában a kibontakozás útját. Vajon elképzelhető a fatális kultúrtörténeti probléma ilyen morális jellegű föloldása? A magam részéről még azt az esetleges állítást is megalapozatlannak tartom, hogy e kétségbeesett lépés árán a hősnőnek legalább az ideológiák bűvös köréből sikerült kilépnie. Vekerdi László maga írja, hogy Nelli férjén, Takaró Sanyin azt a „cigány elemet” érti, amelyet a legkönnyebben tud a mindenkori politikai hatalom a maga céljaira fölhasználni, s amely ily módon az úgynevezett közép-európai nyomor legfőbb okozójának mutatkozik. Vajon a Takaró Sanyiknak a magyar társadalmon belüli – mint a regény mutatja: kipusztíthatatlan – léte nem azt bizonyítja-e, hogy a magyar polgárosodás folyamatának kiteljesítése a szokott immanens módon, az értelmiségi szerep transzcendálása nélkül nem megoldható?